

ALEXA KÁROLY

A Biblia a XX. században

(SZEMÉLYES QUODLIBET)

2016. november legvégén – az utolsó utáni határidőre – készültem el a tanulmányommal,* aminek megírására pontosan három hónappal azelőtt kaptam felkérést. P. Vásárhelyi Judittól, a jeles Szenczi Molnár-kutatótól, a Pázmány Péter Egyetem oktatójától és a Széchényi Könyvtár kutatóprofesszorától érkezett egy puhatolózó levél, hogy nem írnék-e egy rövid – 10-12 ezer leütésnyi – vázlatot a Károlyi Biblia határsáról a magyar irodalomban. Abból az alkalomból, hogy a reformáció 500. évfordulóján megjelentetik az 1908-as revideált kiadást, legalábbis az Újszövetséget és a Zsoltárokat. Semmi hivatalos kiadói „háttér”, semminemű szerződés, csupán ez a tályos biztatás: „valami honoráriumot is kilátásba helyezett a Magyar Bibliatársulat Alapítvány főtítkára...” Ahogy az már nálunk bölcsészberkekben szokásos, legalábbis az e tekintetben messzemenően akkurátusabb pártállami idők lejárta után. (Ámbár egyszer az ősidőkben utánaszámoltam, és egy forintnál is kisebb órabér jött ki valami szakrecenzióért.) Most is ez a honoráriumot lebegtető megjegyzés érintett a legkevésbé, annál inkább maga az ügy – a maga személyes „rétegezetségében”. *Judit* levele is hivatkozik szerény pályakezdemsemre, ami a régi magyar irodalom jegyében telt, talán ha („egyetemmel együtt”) hét-nyolc évig, ekkor – a hetvenes évek elején – találkoztunk is, valami diákköri eseményen tettem rá kedvező benyomást. Azóta messze kerültem a magyar reneszánsz és barokk századoktól, de igazából soha nem váltam el tőlük. Még akár a politikai retorika „művelése” során sem esett nehezemre egy-egy életerős XVII. századi gyalázkodást ellenfeleimre idéznem, és alighanem kevés olyan kritikusa van a legújabb irodalomnak – nem érdem: beszédmód! –, akinek nem okoz gondot párhuzamot vonni (találomra mondva) egy mai szöveg és a Novissima tuba vagy a Sebes agynak késő sisak között. Feltett szándékom, hogy emlékirataimban bő teret szenteljek ezeknek az életemet átszövő vagy legalábbis átszínező irodalmi izlésutalásoknak, és azoknak a régi irodalommal foglalkozó szakférfiaknak, akikre nem szűnök szeretettel, tisztelettel és kegyelettel emlékezni (néha persze halvány iróniával is).

Kötődésem a régi magyar irodalomhoz messzemenően több, mint „irodalmi” vonzalom. Szellemi, morális, nemzetpolitikai és történetfilozófiai is. Amikor például érett fejjel „átgazoltam” az evangélikus felekezetből a reformátusba, annak „csak” stílus oka volt a rendszeres zsoltár-éneklés és Károlyi-olvasás: a lényeg alighanem a protestáló magyar századokhoz való erősebb kötődés lehetett. Tehát amikor azt írta – a ki tudja hány évtizede nem látott – *Judit* erről a mostani, azaz bő százéves „emendált editio”-ról: „Arra kell gondolnunk, hogy érettségizett, egyszerű református hívő kezébe fog kerülni ez a könyv, aki – remélhetőleg – naponta előveszi a Bibliát”, nos,

* Lásd Életünk 2017/3. száma

akkor több biztatás nem kellett. De azért jól esett, hogy ő még emlékez(tet)ett életem egyik kedvenc vállalkozására, arra a robosztus zsoltár-kiadásomra, ami 1994-ben jelent meg, s azt próbálta elhíttetni, (próbáltam magammal is...), hogy a XVI. századtól folyamatos a „zsoltáros” közlésmód, tematika, indulatmenet a magyar költészetben. Hobbi-könyv ez a javából, senki nem unszolt, senki nem patronált: de akkori – rendszerváltoztató – hivatalom, a Magyar Távirati Iroda vezetésének nyúgei és mizériái is alighanem ott vannak az ihletforrások között. Perelj, Uram, perlőimmal... Jellemző, hogy egy összeurópai hírügynökségi konferenciára menet és jövet (Zürich oda-vissza) korrigáltam az autóban a majd’ nyolcszáz oldalt. (Szégyenteljesen sok hibát hagyva a szövegben.)

Visszatérve ahhoz a pillanathoz, amikor elküldtem *Juditnak* a késznek gondolt szöveget: azonnal jött a kedves nyugtázó válasz. Egy kis pótlólagos kéréssel: „Egy szép záró mondat jól jönne a végére...” és emlékeztetett példaként egy veretes *Sütő András*-mondatra: „*Molnár Albert* még mindig énekelgeti a magyar századokat.” Hogy tán valami efféle. Ez az erdélyi kálvinista sóhaj azonnal visszhangot keltett bennem – zsoltárgyűjteményem kis utószava ezzel a *Kiss Jenő*- idézettel zárul: „Mind-en zsoltár jó atyánkfia.” Megjegyzem, hogy ez az utószó mindössze öt oldal, de egy vastag dossziényi „anyag” van mögötte, zsoltáros „adalékok” a magyar irodalom- és művelődéstörténet minden századából, és ez „automatikusan” gyarapodott az azóta eltelt bőséges két évtized alatt is. Már csak annak következtében is, hogy a magyar költőkben továbbra sem lanyhult a zsoltárszerző s -interpretáló kedv. „Bőséges két évtized”? Hát akkor hogy kerül eléem egy „cédula” a Kortárs 1973. 8. számából kiírt szöveggel, *Sütő Andrástól*? A Nagyenyedi fügevirágból. A mezőségi vicinálison a „kántortanítói nagyrahivatottság” felé zötykölődő kiskamasz idéződik meg: „az erdélyi katedrálisok orgonái szólaltak meg bennem; hatalmas és láthatatlan seregem énekelte *Szenczi Molnár Albert* szövege szerint, hogy fenn óhajt maradni.” Mi jelenik meg előttünk – a Biblia, a nyomorúságos Pusztakamarás, netán a száz évvel előbb az oláhoktól elpusztított enyedi magyarok? A nemzetellenes Kádár-rezsim? A megengedővé simuló és közben indulatainkat silányító hetvenes évek?

És (nézek továbbra is hátrafelé) természetesen nem csökkent – sőt! – bibliaolvasó kedvem a múlt időben, még arra is módomban volt, hogy erről be is számoljak (talán a Reformátusok Lapjában, majd a Jézus mosolya című könyvemben). És még egy mélyen személyes mozzanatot ahhoz, hogy miért vállaltam örömmel ezt a feladatot. Van nekem egy 1803-as Szent Bibliám („Pos’onyban és Pesten, *Fűstkúti Landerer Mihály* k. priv. nemzeti Könyv-nyomtató’ és Áros’ betűivel, és költséggével”), és régóta vágyom, hogy rendszeresen „használgam”, egyeztetve egyes szöveghelyeit az újabb kiadványokéval. Ezt a testes, kicsit szúrágta, alighanem valami egyszerű derék magyartól tulajdonolt korpuszt (az előzéklapon ez áll ceruzával: „Lukász dáni adot 3 foglalat”) *Szabados Árpád* barátomtól kaptam, benne egy kartonlap: „Karcsikám! Tartson meg sokáig az, akiről e könyv beszél. *Árpád* 1995. június 17.”

És most vissza ama kívánatos „szép záró mondat”-hoz. Egy ilyen kérésre a XX. századi magyar irodalom irdatlan kínálatából csak kapásból lehet választani. Vélet-

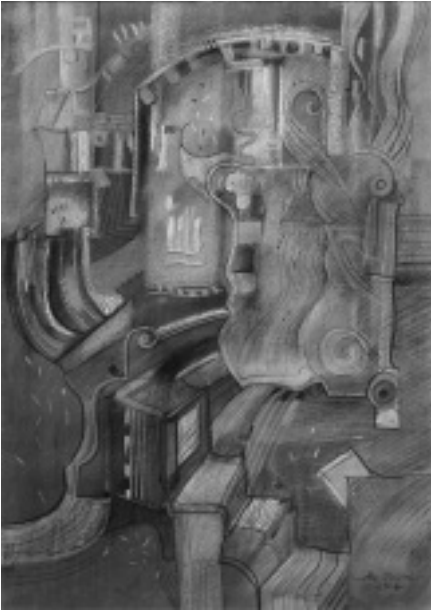
lenül. Ráhibázva. Úgy, hogy nincs, mert nem lehet kontroll. Tehát – véletlenül éppen *Gergely Ágnes* kis portrégyűjteményét olvastam ekkortájt, az Oklahoma aranyát, tele pletykákkal és megvilágító irodalmi esetekkel, és hirtelen elém villant a lapokról egy elfeledett költő egyetlen versszaka. *Vihar Béla* zsidó munkaszolgálatosként írta le: „Ütött-kopott Károli-bibliát / s egy kötetnyi *József Attila*-verset – / hátzszakomban vittem a hazát / két ingem közé belefért a nemzet.” Egy ilyen képet látva elakad a szó, érvénytelenné válik minden alkalmi magyarázat és felfoghatatlanná minden „megosztó” hangsúly, indulat, elkötelezettség.

És az ihlető véletlennek, vagy mondjuk inkább, a véletlen ihlető erejének ez és több más efféle megnyilvánulása lehet a menvelem arra, hogy az *Ady* utáni évszázad biblia hagyományát mindennemű teoretizálás, tipizálás, teologizálás nélkül ömlesszem együvé, nem törve a lehetetlenre, a (valamiféle) „teljességre”. Amíg a régi századokban „leveleztem” (hogy a Bibliának nem túlságosan elkötelezett *Petőfinknek* azzal a szép szavával éljek, amire – egyébként – éppen a Bibliával „összefüggésben” talált rá), sorra-rendre kerültek elém az újabbkori példák. Elég volt céltalanul bóklászni a könyvespolcok között idehaza, elég volt meg-megidézni egy jeles újabb író, máris ott volt egy „adalék”, egy szívnek kedves idézet. Minden esetleges, minden „alkalmi” (a szó eredeti értelmében) – egyik nőíró vonzza a másikat, egyik református *Szabó* a többit, *Dezső Lőrincet*, ő meg még debreceni is lévén, *Magdát*, egy erdélyi valamely sorsverte szlovenszkoit, egyik börtönviselt a másik rabot. Vagy csak bevillant egy sor a lélek mélyébe szorult nyelvi kincstárból.

*

Hogyan is? Most a Vízkereszt utáni vasárnapon kicsi ekléziánkban a textus Pál apostoltól vétetett (Efezusbeliek, 4. 25.): „Azért levetvén a hazugságot, szóljatok igazságot, kiki az ő felebarátjával; mert egymásnak tagjai vagyunk.” (Nem markánsabb a szóválasztás az 1803-as kiadásban? „... szóljon igazságot minden ember az ő felebarátjával; mert egy-másnak tagjai vagyunk.”) És már előttem a pillanat negyedszázaddal előbből: *Szörényi Lászlóval* – és 91 szerző virtuális jelenlétében – az éjszaka mélyén az Eötvös Kollégiumban szerkesztjük a (cenzúrárt kijátszandó: kéziratos) *Mészöly Miklós*-emlékkönyvet és címet keresünk. És akkor megszólal a „tarzuszi”, és felkínálja talányosan örökérvényű mondatát, ezt, jelesül, hogy „tagjai vagyunk egymásnak”. De az is lehet, hogy egyik „szerzőnk”, *Jelenits* atya súgta valahogy-valahonnan.

Az igazság persze nem ez, bármi sok mindent hömpölygessenek az emlékek. Fejmagasságban itt mellettem a *Mészöly*-kötetek, nézzük csak a Saulust, hiszen alighanem ez a kis könyv az, amiben a hatvanas évek végén egy rejtőzködő szellem úgy újította meg a magyar prózát, hogy az antropológia (talán) legnagyobb újkori példázatát vette alapul: Apostolok Cselekedetei, 9. 3-. És íme az elfeledett mottó, ahonnan kell: I. Kor. 9. 24 – . Benne a versenyről, a lényegről, amit tudni muszáj, és a hervadó meg a hervadhatatlan díjról a versenyen. De íme, olvasom megrökönyödve, a mottóban „nem oda való szavak”, állítások vannak. Aláírás: A tarzuszi. Hát innen. És ez valóban nem Pál apostol levele egy gyülekezethez, hanem az/egy írói „én” levele

Ale Ildikó munkái

önmagához, egy olyan pályabér reményében, aminek egyetlen értelme-értedme maga a célbajutás. És még mindig nem vagyunk a végénél. Ez a Taruszi aláírású szakasz a regény címe és főszövege között kapott helyet: tehát a szerzői narratíva része. És ahogy csukom be a könyvet, szemem ráesik a „kiadói fülszövegre” – ez macskakör-mök közötti testes egyenes idézet, jöllehet a hagyományos verstagolás nélkül. „Saulus pedig pusztítja vala az Anyaszentegyházat... Ap. Csel. 8. 3-. Így kezdődik, de aztán... visszaugrik a szöveg minden jelzés nélkül István vértanúságához, ahol Saul, mint a gyilkosok felsőruháinak őrizője bukkan elő a szent szövegben, aztán mit se törődve Fileppel (meg az Ézsaiást megérteni nem bíró „szerecsen komornyikkal”, akit valaha mint hermeneutikai jelképet, egyik könyvem címében bátorkodtam elhelyezni) s már úton vagyunk Damaszkuszba... Teljes az összevisszaság, se én, se más nem vette észre (tudtommal) az elmúlt félszázadban, ám Jézus nevének leírása – pontosan emlékszem – még így is provokáció volt akkor. Azután eltelik több évtized és egy ifjú költő, *Térey János*, ki másról ír, és mi mást, mint „verses regényt” – mint Saulusról? (Előtte meg misztériumot Jeremiásról...) És emlékszik-e még valaki *Tandori Dezsőtől* A damaszkuszi út című költeményre? Idézzük az egészet: „Most, mikor ugyanúgy, mint mindig, / legfőbb ideje, hogy”.

*

Ki tudná, miféle asszociációs neuronhálózat hozza most ide az utódállamok magyar-jait, akiknek százéves nyomorúsága Trianon óta napjainkig sorra-rendre olvastatja és idézi a Bibliát? Sejtени vélem. *Mészöly* Pontos történeteit olvasom, amiket felesége hajdani mélyerdélyi rokonlátogatásainak szóbeli nyersanyaga alapján formált meg.

Vízakna sóban tartósított halottai foglalkoztatnak éppen – az eltemethetelenség morbiditása –, és eszembe jut, hogy egyszer elvittem Marosvásárhelyre *Sütőnek* ezt a kis *Mészöly*-könyvet, lássa, hogy mi is, hogy innen is... Az ő enyedi mélytudata és az egyéb környékbeli magyarirtások atavisztikus emlékei... Soha egyetlen szóval nem reflektált a könyvre. Ahogy a Szentírásról se beszélgettünk, pedig a „mi” tudatunkban soha nem úgy volt jelen, mint a román nagy nemzetgyűlés képviselője vagy a román kommunista párt központi bizottságának póttagja, hanem mint szolgálatos magyar, a kálvinizmusba belecövekelt mezősegi férfiú. Elég a kötetcímeire néznünk a polcon, hogy *Károlyira* is emlékezzünk: Heródes napjai (Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról), Engedjétek hozzám jönni a szavakat; aztán a belső kis címek: *Nagy Imre* égő csipkebokrai, Tonnás hegyi beszéd, Jónás stb. És az elődök, a társak? Enyedről jut eszembe *Jékelytől* a Nagyvakáció az enyedi kollégiumban, és a szétszórátás enigmája: A marosszentimrei templomban, és mellette a szívünkben itthonról *Csanádi Imre*: Egy hajdani templomra. A többi meg csak ahogy magától sorolódik. *Reményik Sándor* János evangéliuma, Idegen vendég a kánai menyegzőn (itt egy üveg bor a tálatában „archivált” italaik között, Kánában vettem, soha ki nem bontom, aki megissza vagy kiönti valamikor, tudja-e...), *Dsida Jenő*: Húsvéti ének az üres sziklás mellett, *Mács József* tetralógiája: Öröködbe, Uram... (79. zsoltár), *Áprily Lajos*: Jehova, Bibliásan, Szállj, Ábel füstje, Bartimeus (Márk 10. 46-52.); *Dobos László* és *Duba Gyula* szétszórátási-bujdosó regényei, *Kányádítól* mennyi-mennyi példa (pl. a XC. zsoltár), *Páskándi* darabjai mekkora „halmaz” bibliikusságot szívtak föl. És itt a *Sütőék* utáni idők legjobbjai, a két *Szilágyi*. *Domokos* és *István*.

„Szisz” édesapja református lelkipásztor volt Szatmár-Máramaros vidékén, a költő műveltségének természetes bölcsője volt a Szentírás, jóllehet hatalmas (bár időben tragikusan rövidre szabott) életműve ezt is enciklopédikus kultúrafelfogásának részemeként működteti. Sajátos színeként annak az avantgard vers- és létfelfogásnak, amivel *Szilágyi Domokos* új irányt szabott a Forrás nemzedékeknek. Olykor a közvetlen élmény, esetleg egy látvány húz magához bibliikus emlékeket. A Keresztvetők című korai verse egy katolikus népszokás észlelését erősíti meg azzal, hogy „Dávid táncának” kései változatához hasonlítja. Feltűnő poétikai vonása – „vendég-szöveg”-kultuszából fejlődő gesztus? –, hogy gyakran idézi versmottóként, vagy valamiféle kollázs elemeként a Bibliát. (Takarják be nagyapát – a megrészegeedett Noé csúfsága: Mózes I. 9. 20-23; A Haláltánc-szvit poliglott szövegében van két zsolteri idézet is; nagy alapverse, a Bartók Amerikában citálja Máté 7. 6-ot, „gyöngy a disznók elé”; A *Székely Jánosnak* dedikált Az ég, az ég mottója: „Olyan az ember, mint a lehet...”, 144. zsoltár stb.) Őt szerepverse ebből a tekintetből is figyelmet érdemel: A próféta, Gyöngyöm-társam (Énekli egy rab prédikátor), Mestrovic: Jób, Dávid unokája, Pogány zsoltárok.

Szilágyi Istvánra – a régi és mai Erdély egy kézen megszámálható epikus remekíróinak egyikére – gondolva, felmentve érzem magam, hogy a Bibliához kötődéséről akárcsak adalékokkal szolgáljak. Egy pár év ezelőtti tanulmánykísérletemre hivatkozom, amiben munkásságát nem kevésbé súlyos címkével próbáltam meghatározni,

mint hogy az, amit ő ír, az maga „a magyar református regény”. A Kő hull... városi életét – morált, viselkedést, kulisszákat – egyszerre határozza meg a gazdasági kényszer és az végletekig konzerválódott egyház. Ami a Biblia üzeneteinek egyidejű jelenvalóságát és kiürülését is jelenti. A Hollóidő viszont az új hit századában játszódik, amikor a teológiai igazságkeresés együtt kell járjon az Írás minél alaposabb megismerésével. A könyv első részének meghatározó szellemi íve két egyházi férfiú hittani diskurzusa, ami ekkor – természetesen – a *modus vivendi* dilemmája körül is forog. (Egyenes szentírási idézetek: 17., 61., 145., 147. oldalakon stb.)

És – „egyébként”, pillantsunk újra visszább – az utolsó félszázad alighanem leghangsúlyosabb szerepre jutó bibliai mondata is Pál apostoltól való, amit *Ottlik Géza* Kőszeg főterén gyerekként latinul silabizált egy öreg ház oromzatán (ami egy ideig munkahelyemként szolgált), a Rómabeliekhez (9. 16.). Iskola a határon: „Első rész – Non est volentis, Harmadik rész – Sem azé, aki fut”.

*

A napló meg, ha szabad annak titulálnunk ezt a mostani szövegkavarodást – ha éppen ideje van, vagy elébe tolakodik egy név, egy könyv, egy sor – írja önmagát. Most itt állok a szombathelyi Berzsényi Könyvtárban, egy raktári kötetre várok és a látóterem peremén elővillan egy címben a „biblia”: A bibliás tenger. Huszadik századi magyar költők versei, a nagyszerű *Scheiber Sándornak* ajánlva. (Őt is mint „régiegy magyar irodalmárt” kedveltem meg annak idején. Mindketten – a „korfa” két végpontján – tagjai voltunk a *Klaniczay Tibor* gründolta Rebakucsnak, a Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportnak). Ez az antológia egy tematikus ószövetségi összeállítás: szimbólumok és jelképes alakok verses feldolgozásai sorakoznak benne, mondjuk Babel tornyától és az Énekek énekétől Zsuzsannaig és Hóseás prófétáig 31 fejezetben, meglehetősen vertikumát rajzolva meg a XX. századi magyar versnek, *Sárközi Györgytől Mollinári Gizelláig, Vészi Endrétől Szécsi Margitig és József Attilától Benjámin Lászlóig*, feltűnő súllyal szerepelnek benne a határon túliak. És alighanem egyetlen történelmi egyházunk sem szenved mellőzést, sőt még a baloldali ateisták sem... Mindenesetre bajban lennék, ha el kellene döntenem, mihez kössem inkább mentalitásában (teológiájában, lírai ihlettségében) ezt a gyűjteményt: a Tórához-e vagy az Ótestamentumhoz...

Az „antológia” – hívószó. Több könyvespolcnyit bírok efféle gyűjteményekből idehaza, gyűjtöm őket, a legkülönbözőbb tematikájúakat éppen úgy, mint azokat a gyűjteményeket, amik a magyar (vagy a világirodalom) „egészén” mennek végig. Íme, az a kettő, ami most szinte alapkönyvvé növeszti föl magát. Az egyik – az Új aranyhárfa – a rendszerváltozás előtt, a másik – az Isten kezében – a nagy történelmi fordulat után valamivel jelent meg. Az elsőt dedikálva kaptam a szerkesztőtől (akit most nem emlegetnék bővebben, nagy és rút hangzatoktól sötét viharok közepette tűnt el vagyis: nagyon magasból tűnt le... a református közéletből), ez a romantika óta a jelenig a teljesség igényével veszi számba a vallásos magyar lírát, lehet benne vagy 700 vers; a másik könyv a romániai magyar költők „istenes verseit” tartalmazza (furcsa,

hogy a kiadó Sepsiszentgyörgyöt jelöli meg telephelyül, az előszót viszont a szerkesztő Egerben jegyzi), ebben 63 költő 315 verse található.

*

Itt jegyzem meg hangsúlyosan, amit ennek a szövegnek szinte minden sarkalatos pontján szóba hozhatnánk, hogy olykor szinte lehetetlen el- vagy leválasztani a bibliai hagyományt nyíltan, akár szövegszerű pontossággal vállaló szövegváltozatokat a „válásos költészet” – szinte definiálhatatlan – közegétől. Rengeteg átmeneti forma létezhet, az áttételes utalásoktól addig, hogy az újabb vers megeleégszik egy rövid, de annál szuggesztívebb utalással a bibliai szüzsére. És akkor még szót sem ejtettünk arról, hogy a vallási spiritualitás miként kaphat modern esztétikai formákat, arról, hogy a „hitelenség” hogyan ragaszkodik a „hit” szavaihoz, kulisszáihoz, a bibliai történetek megtartható vagy „kifordítható” allegorikusságához. Hogy a hitélet „praktikus” szempontjaira, netán a felekezeti különbségekre még csak ne is gondoljunk.

Hadd idézzek két irodalmi „esetet”, amelyek – kellő empátiával nézve őket – mintha illusztrálnák azt, amit – kellően el nem ítéhető szóhasználatlalt – „XX. századias hozzáállásnak” neveznék. Abból a spirituális sávból valók, amely nem fogadja el életalakító tényként Isten valóságát, de a tagadás soha nem zárja ki a kapcsolatot (legalább a kultúra szintjén) a megtagadottal. Az egyik példa *Kosztolányitól* az Édes Anna. Annak is az elhíresült „előhangja”, ami egy lapnyi latin szöveg, s ami alatta az áll, hogy *Rituale Romanum*. „Oremus pro fidelibus defunctis...” Semmi szövegszerű kapcsolata nincs se a történettel, se a történet közéleti kulisszáival. De az író – több helyen elmesélte, hogy – amíg dolgozott, folyamatosan ezt az ősi halottaknak szóló beszédet recitálta-énekelte. Ezzel „hivatkozott” valami olyan mélységére az ihletettségnek, amiben éppen úgy nem érdemes rejtett Isten-bizonyítékokat keresnünk, mint akár bibliai szóátvételeket. Önmaga ősnyelvi valóságában meghatározó erejű. (Mellékes, hogy a szöveg idézi Lukács evangéliumát és az 50. zsoltárt. És az meg maradjon a filológus teológusok leckéje, hogy tisztázzák – mondjuk –, hogy *Kosztolányi* mondatválogatásában (mert az) mi a kapcsolat a tridenti szertartáskönyv és a *Rituale Strigoniensis* között.) És ha csak *Desiré* szecessziós fellengzőssége, sznob affektációja volna az egész? De hát miért tette volna, mi vitte rá?

Hasonlóan félprofán példa a másik, a *Szabó Lőrinc*től való. Az ő idegenkedés-vonzalma a transzcendencia ilyen-olyan változataihoz, közismert. De az is, hogy gyermekkor (család, Debrecen) mennyi mindent közvetített az érett alkotónak a protestantizmusból. A Tücsökzene nagyon kedves, anekdotikus, példák sorával szolgál. Ezek egyike a 116., amely egy gyermekkori emlék, az 50. genfi zsoltár játékos visszafelé olvasásának családi adomája. „Aru kankaru netsi söre za” – „Az erős Isten uraknak ura”. Egy olyan világnézet üzenete ez évtizedek múlva, s mint ilyen „kikerülhetetlen”, amelyben a bibliai-zsoltáros spiritualitás egyben egy életforma, közérkölc, sőt nemzeti elkötelezettség meghatározója is. Egy véletlen párhuzam is aláhúzza ezt. Egy másik debreceni író (az oly méltatlanul elfeledett), *Oláh Gábor* Kollégium (Miniatűrök 74.) című versében szinte listába szedi mindazt, amit a Debrecenben a

kálvinizmusnak ez az intézményes letéteményese összefoglal, *Hatvanytól Arany Jánosig* – a központban ezzel a sorral: „Hatszáz torokból zeng: 'Az erős Isten...’”

*

A most szóba hozott két gyűjtemény egyike, az Új aranyhárfa pontosan jelzi az alapproblémát: a személyesség legmélyebb rétegeinek feltárására irányuló műveket az egyházi év alkalmainak rendje szerint csoportosítja – még csak nem is a kereszténykeresztyén üdvtörténet ciklikusságához igazodva. Hanem a hivatali-hivatalos kívánalmakhoz. Nehéz mit kezdeni az olyasféle ciklusképző alkalmakkal, mint „nyugdíjas lelkészek, lelkészözvegyek és árvák” vagy a „segélyezések és Közalap” vasárnapja... Profán (és igazságtalan) megjegyzést kockáztatva: alighanem sokkal egyszerűbb innen egy szeretetvendégséghez lírai illusztrációt választani, mint rátalálni a hittel és a hitért való harc markáns művészi megvalósulásaira. Jóllehet a kötetben ott vannak – mindennemű felekezeti szempont mellőzésével – a magyar „vallásos vers” legjava darabjai: *Babitstól* a Zsoltár férfihangra és a Psychoanalysis Christiana, *Adytól* Az úr érkezése, *Aranytól* a Honnan és hová, *Berzsenyi* Fohászzkodása, *Illyéstől* A reformáció genfi emlékműve előtt, *Dsidától* a Nagycsütörtök, *Pilinszky* verse, a Harmadnapon... stb. Ezeket olvasva, ismétlem meg a fentebbi aggályoskodó szavakat: miközben a versek „biblikussága” megkérdőjelezhetetlen, ugyancsak nehéz lecke volna hozzájuk illeszteni a konkrét szentkönyvi „helyeket”. Azért nyugtázzuk: eddigelé az Új aranyhárfa a legszokszerűbb összeállítás a magyar vallásos költészetből. (A Károlyi-bibliának különösen elkötelezettek örömmel tapasztalhatják, hogy külön kis ciklust alkotnak azok a versek, amik ennek a „könyvnek”, és létrehozójának a kultuszát ápolják – *Reményik Sándor*, *Szász Károly*, *Bódás János* stb. *Gárdonyi Géza* „néptanítói modorban” írt verse így kezdődik: „Ez a könyv a könyvek könyve...” És innen kezdve minden periódus egy szentenciózus állítás: „Ez a könyv az örök törvény, / Királyon lánc, rabon napfény”, „Gyermeknek is: 'Mily szép rege’, / Bölcsnek: 'Rejtelmek tengere!’”

Az Isten kezében a kisebbségi lét nyomorúságainak dokumentumgyűjteményeként is szemlélhető: konkrét bibliai szövegutalás nagyon kevés benne, a vezető műfaj az ima és a zsolttár, azaz: a beszéd Istenhez. A megszólalás, hogy megszólítás lehessen, a beszéd tehát, ami (és amint) keresi a megszólalás alkalmait és helyeit: az ünnepeket illetve a természet magasztos pillanatait. A templom megléte itt szinte olyan fontos, mint a sorsverte régi zsidók számára. A kitüntetett szerzők szövegkorpusza sokszorosra a többiekénél, bár alighanem ebben szerepe van a szerkesztő halvány konzervatívizmusának is. *Áprily Lajos*, *Bartalis János*, *Dsida Jenő*, de mindenki előtt *Reményik Sándor* a meghatározó auctor és aktor, ő több mint 60 verssel van jelen. S ő az, szinte egyetlenként, aki következetesen hivatkozik a bibliai helyekre. A Vájd ki című vers szó szerint idézi Máté 5. 29-et, az És a szívem is elhagyott engem mottója a 40. zsolttár 13. szakasza, az Ezt mondja Jézus előtt Lukács 20. 33. áll, a Szabad szívek csodája előtt Márk 16. 9., a Pilátushoz csak a helyet adja meg (János 19.22.) stb., stb. És jó újra olvasni azt a verset, a Levél a györgyfalvi leánykonferenciáról címűt, ami látszatos igénytelensége ellenére a kisebbségi magyar költészet egyik csúcsa, amelyben a Biblia

egyszerre testközeli tárgy és a Magasságos lakhelye. Egy életkép töredéke egy Kolozsvár melletti falucskából és egy válasz valami valahonnan érkezett „kemény erdélyi levélre”, az üldöztetésben a végső remény bizonyosságában. Olvassuk az utolsó strófát, amit 90. zsoltár kezdő sora vezet be: „Tebenned bízunk eleitől fogva!” – „Én Istenem, tedd hát, ha teheted: / (Míg szunnyadnak, / Szunnyadnak a ránk bízott többiek) / Úgy írjuk mi is minden dolgainkat, / Mi: otthon-maradt pennaforogatók, / Mint az a lélek azt a levelet. / Olyan egyszerűen, olyan igazán, / Túl bölcselkedésen, politikán, / A puszta földön ülve, Reggel, korán, / A térdünkre fektetett Biblián.”

*

S aztán éppen *Csokonai* verseit olvasom bibliai nyomokat keresve, amikor eszembe jut a kálvinista Róma szülötte, *Tóth Éva*, aki a minap előadást tartott Hévízen a Csokonai Társaság tanulmányi napjain *Csokonai* és a Biblia címen, s míg a könyvészeteket vizslatom, eszembe jut az ő egyik legemlékezetesebb verse, A világ teremtése, ez a bűbajos Genézis-parafrazis, amelyben Éva (Évák? az Asszony?) mindenre kiterjedő ironikus-önironikus feladatvállalása mintegy beteljesíti az Úr nagy művét. És már az ő „legszebb verseit” lapozgatom: a karcsú könyvet átszövi a bibliusság, ezen értve nemcsak a testámentumokat, hanem azt a szellemi és nyelvi kultúrát, ami ebből a Tiszántúlon kisarjadzott. És lehet-e nem az elsők között említeni *Szabó Magdát*, akinek írói művében alighanem utoljára igazolta magát a nemzeti szellem fundamentálási elemeként a debreceni kálvinizmus. Ez az írónőnél egyszerre és egyben: vállalt szellem és sorsát keretező intézményrendszer, örök hivatkozási alap. Szinte elég csak néhány mű címére utalnunk és azokra a könyveire, ahol az életrajziség a négyszáz éves tradíció továbbléptetője is. Itt van pl. a Debrecen nagy múltjának emléket állító Kiáltás, város! (Ézsaiás, 14. 31. Jajgass, kapu, kiáltás város – idézve az Úr pusztító haragját), a Mózes egy, tizenkettő (a hívő Ábrahám legnagyobb próbatételére emlékeztetve, Izsák feláldozására), a Bárány című verseskönyve, a Pilátus, az Abigél (ami népszerűsítő „leányregényes” dramatizálásával szinte a „kulturális fogyasztás” elemévé tudta tenni jókora hányadát a református civilizációnak, a kádári időkben). Ne félj! címen összegyűjtött interjúi végig az Ó- és Újszövetségben vissza- meg visszatérő kegyelemteli óvás jegyében fogalmazódnak (Mi végre a félelem – 1 Mózes 43. 23. és 2 Sámuel 10. 12., valamint Máté 10. 26. és 14. 27.)

Persze itt kinek ne jutna eszébe *Jókai Anna* alighanem a legnagyobb hírre jutó, vagy két tucatnyi kiadást megélt regénye: a Ne féljetek, amit nekem, mint „életes-halálos könyvet” ajánlott baráti szívvel, harminc évvel ezelőtt? És olykor még emlegetik a magyar irodalom bibliusságának csekély létszámú „szakmabeli” számontartói a maga gályarab ösére olykor hivatkozó *Nemes Nagy Ágnes* is: Lázár, Kiáltva, Patak („Én Istenem, te szép híves patak...).

Szabó Magdától – akit évtizedes, sokakat mozgósító olvasói munka volt végül oda emelni irodalmunk jelesei között, ahová való, – a számomra legszebben szóló idézet véletlenül talált rám, és maradt mellettem. Kíváncsi voltam arra a különös életrajzi regényére, amit férjének, *Szobotka Tibornak* a „hagyatékából” szerkesztett új létté. Ő egy-két félévig előadónk volt az ELTÉ-n, unalmasabb-kedvetlenebb-ke-

délybetegebb embert a föld a hátán nem hordott – és lám: csupa izgalom volt a sorsa, vad és sokszínű az élete, és ott a mély elkötelezettsége a szellem és a kultúra legkülönb régióiban. De ami a legszebb, az az, hogy a temetési textusát a felesége választja ki, Jób könyvéből (29. 14.): „Az igazságot magamra öltém, és az is magára ölte engem.” Így kellene, ilyen szavak világító fényében, távoznunk valamennyiünknek.

*

Néha azonban – merengek az aktualitás kínálati listáján – egy kellemetlen olvasói élmény is elvihet a szép bibliai vizekre. Az utóbbi hónapok talán legnyomasztóbb (és -lehangolóbb) irodalmi élménye a számomra *Krasznahorkai László* Bárány Wenckheim hazatér című könyve volt. Ha fogalmazhatok brutálisan: nálam ezzel a regénnyel írta ki magát a szerző (és a régi barát) onnan, ahol eddig stabilan megvetette a lábát – a legjobb mai elbeszélők egy kézen megszámolható köréből. Nem írok kritikát róla, elég annyi, hogy abban a képzetkörben mozog a szöveg, ahol lényegében egész eddigi életműve: a mai lét apokaliptikus víziójában. Csakhogy ami harminc éve még elemi és borzongatóan átélhető létkritika volt, az mára aktuálpolitikai pamfletté silányult. Ahol a fel-felbukkanó biblikus elemek inkább csak a sajtónyelv blaszfémikus terébe valók. (Egy égő városzéli, „lumpentanya”, bozótos képe már a másnapi sajtótudósítás címében „értelmeződik”: Égő csipkebokor...) Aligha van olyan könyve *Krasznahorkainak*, ahonnan ne citálhatnánk bibliai utalásokat, legnyomatékosabb hangsúllyal a Jelenésekből, illetve a próféták legzordabb vízióiból, most elégedjünk meg egy húsz évvel ezelőtti írásának a kiemelésével, ami mind műfaját, mind „kommunikációs” ötletét tekintve rendhagyónak ítélnélhető. János jelenéseinek 6. szakaszától észlelhetjük az író fő ihletforrásait, innen: „a nap feketévé lőn, mint a szörzsák, és a hold egészen olyan lőn, mint a vér”. A *Megjött Ézsaiás* (valóságos) levélként szétküldött elbeszélés(nek látszik) – igazából „egy regény bejelentése”. Míg a Sárántangó hamis prófétája a különössé torzított Irimiás nevet kapta, itt a legterjedelmesebb ószövetségi könyv szerzője a maga nevében jelenik meg, úgy hogy hallatlanul erős a jelenléte, és mégis definiálhatatlan a funkciója. Mindenesetre beleillik a magyar irodalom Ézsaiás-utalásainak rangos sorozatába. Hirtelenjében: *Ady* (Ézsaiás könyvének margójára), *Juhász Gyula* (Új szövetség), *Áprily Lajos* (Az én poétám), *Radnóti* (Töredék). Ő az a próféta, aki a „magyar vers” szerint Isten „rettentő szavának tudósa”; *Hegedüs Loránt* püspök úr szerint: *Ady* versében „az Úr arcát szemlélő emberarc megdicsőül”. És jó, ha azt is tudjuk, hogy *Jeromos* egyházatya így vélekedik: Ézsaiás egyszerre „evangélista és apostol”...

*

És itt a szöveg megint magába néz: ennek a leltározó felsorolásnak aligha van „mentésge”. Az sem, ha féltréfásan „quodlibetként” próbálom menlevélhez juttatni. A lényeg az, hogy egyetlen olvasó tapogatózik a maga élményvilágában, s próbál ajánlatokat adni rendezetlen (rendezhetetlen) adalékokkal a tárgy egy esetleges szisztematikus feldolgozásához, amely természetesen nemcsak összegyűjt, hanem értelmez is. És talán még ez is szerénytelenség...

Krasznahorkairól szólva például nemcsak azért kellett visszafognom magam, mert nem ez a helye az aktuálkritikának, hanem azért is, mert rá gondolva szinte „tódultak elő” a hajdani olvasói élmények az ő generációjából. Hogy az emlékek kuszaságát némely tények összevisszaságával érzékeltessem: itt van a másik (a református) gyulai író, *Ambrus Lajos*, akinek szűkszavú, de nedvdús elbeszélő modorát erőteljes bibliai szellem hatja át; itt van *Petrőczy Éva*, akinek már a névválasztása is világos üzenet, számos versét tematizálja a Szentírás (Ezékiel, a zsoltárok, Jób, a Jelenések, Pál apostol stb.), pár éve egy régi zsoltárválogatást is megjelentetett és tudományos működésének is a keresztyén hagyományvilág a meghatározója. Huszonhárom éve megjelent Magyar zsoltárom egyik kor- és „szövegtagoló” szerzője (*Dsida Jenő* és *Csanádi Imre* mellett) *Veress Miklós* volt. Kevés élő lírikusunk tudta magába építeni úgy a legkülönbözőbb szellemi, kulturális és stiláris hagyományokat, mint ő: a CVIII. zsoltár című versénél nem tudok árnyaltabb összegezéséről a *Szenczi Molnár*-féle zsoltároságnak. De írt egyéb „zsoltárféléket” és alkalmilag kedvvel „fordította ki” az ószövetségi tematikát (Zsuzsánna meglesi a véneket, Pilátus – Krisztus előtt). *Szőcs Géza*, fiatalon elhunyt lelkipásztor barátom, a lírikusként is emlékezetes *Kiss Domokos*, *Szepesi Attila*, *Kovács András Ferenc* s még legalább tucatnyian megírták a maguk verses zsoltár-parafrázisait, ám vannak régebbi példáim az ún. „nagy generáció” prózáirói között is.

A legerőteljesebbek alighanem a református vallásba is hajdanában „betért” *Nádas Pétertől* valók. A Biblia című pályakezdő remeklése – mondhatni – úgy „tárgyasítja” a Könyvek könyvét, hogy annak látens spiritualitása ellentétezi, tehát értelmezi mindazokat a történelmi, morális és szociális borzalmakat, amik utolsó pórúságig is áthatották a világháború utáni magyar életet. Másik fontos könyve, az Egy családregegy vége az újszövetségi mottóval („És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadja be azt.” János 1. 5.) értelmezi azt a zsidó családtörténelmi tradíciót, ami képviselőjének minden robosztus elhivatottsága ellenére is kudarcra van ítélve a kommunista rémuralom idején. S ha az asszociációkat továbbra is elfogadjuk valamiféle „szövegrendező” alkalmiságnak, akkor miközben a szemünk a János evangélium elején jár, a periférikus látás fölötte végződő könyvről is tud, Lukács evangéliumáról. És ez most emlékhívó: szegény néhai *Kurucz Gyula*, tiszántúli kálvinista barátunk több mint harminc éve Lukács evangéliuma címmel írta meg a maga – legfontosabbnak vélt – művész vádiratát a „stigmatizáló” sztalinista magyar időről. És nem sokkal előbb – a vallásos hit erős elkötelezettjének nemigen mondható – *Géczi János* is egy bibliai parafrázissal kezdte prózáirói munkásságát: Kezét reá veté, hogy lásson... Amely regényféle néhol szinte kollázsnak is mutatkozik, annyi benne a bibliai utalás és mind – mondjam, hogy természetesen? – a „tárzusi” Saulus mitikus története köré rendeződve. És végezetül a – mint egészen sajátos (posztmodern?) változat – kapjon említést ezen a hevenyészett listán *Esterházy Péter* utolsó fikciós műve, az Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk változat. Aminek bizonyos szöveghelyeit aligha lehet nem blaszfémiként értékelni – l. pl. a 14. zsoltár kezdősorának ironikus „felülírását”. És – napi kulturális hírként jelentem, hogy – januárban kezdte közölni az

Életünk *Zalán Tibor* Szulamit című librettóját, melynek első oldalán csillag alatt ez a jegyzet áll: „Készült *Kuprin*: Szulamit című kisregénye, valamint bibliai idézetek felhasználásával.”

Ez a hirtelenjében felvetett generációs szempont jó alkalom arra, hogy két életmű, egy verses meg egy prózai, futó szemrevételezése során summázzuk a legfontosabbat, amit magáról az alapkérdésről el kell mondanunk, s ami eddig csak érintőlegesen kapott teret és szót. Hogy miféle lehetőségei (formái) vannak a vallásos irodalomnak korunkban. A „korunk” – ne legyünk kicsinyesek – időben azt jelent: a romantikában és a romantika után. Meghasonlottság és kiüresedés – ne kerteljünk, ez az alapképlet.

És ezt már Csokonainál meg Berzsenyinél és Kölcseynél, majd – egyértelműen – Aranynál és Jókainál is észlelhetjük (Petőfinél a legradikálisabb alanyi álláspont következményeként), ha néhány komoly kivétel mellett – Halotti versek, Hymnus, Fohászok – attól eltekintünk, hogy egy-egy alkalmi „költői feladat” készíti a költőt a klasszikus vallásos elemeknek legalább retorikus, moralizáló, stilizációs, ornamentális használatára. A lényeg – közhely: az európai ember reneszánszvégi individuális válsága (mint a manierizmus szellemtörténeti intermezzója) után a romantikus művészetfelfogás általánossá válásával válik kétesé a vallásosság, a legfelsőbb Instanciához kapcsolódó transzcendencia, azaz a hit esztétikum má formálásának lehetősége. A szekularizáció egyet jelent ebben a szférában azzal, hogy a művészet magát tekint vallásnak, ha profánnak, ha nem. Egyfelől tehát a művészet kihívása a művelői felé: a teremtés gesztusa révén vállalja, hogy utánozza Istent. Bármily brutális is az állítás, sokak számára vállalt alkotói program: a művész Isten konkurenciája. Másfelől világhossá válik (amivel szemben csak a középkor és a barokk misztika tud hozni szórványos „ellenérveket”), hogy az Istennel való találkozás élménye, az igazi elragadtatás, kifejezhetetlen. (A magyar nemzetkarakter idegenkedése a miszticizmustól nagy és izgalmas történet, éppen a maga „anyaghiányos” voltában. Szerény és esetlen „privatizálásként” hadd emlékeztessem magamat arra, hogy első nagyobb dolgozatomban éppen ezt vette témájául: A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 3.) A mű mint objektiváció nem tud formát rendelni ehhez az élményhez. Mert ez időtlen, tárgytól független, azaz elutasítja a szót, mint valóságot. És még ennél is keményebben fogalmazhatunk: ez a hitélmény nem tudhat a szóról, mert Akivel a lélek kapcsolatba lép ekkor, az megszólíthatatlan. Ő maga a Szó. Tehát – leegyszerűsítve – mondhatjuk, hogy a hit számára a művészetnek nincs semmiféle (közvetítő) szerepe; a művészet – Jókai szavával – az „istenutánzás” kényszerében rekesztődik ki a transzcendencia legfelső övezetéből és hullik a végső magányba; hogy legfeljebb az allegorikus ábrázolással lehet megkísérteni a műalkotás és a hit „egyeztetését”.

És – ha tetszik, ha nem – be kell ismernünk: „innen nézve” csaknem indifferens, ha egy magyar költő, egy magyar író a bibliai hivatkozásaihoz Károlyit veszi elő, vagy egy újabb fordítást...

*

És ide – még mielőtt a fentebb bejelentett költőről és íróról beszélni kezdenénk – megint beiktatnék egy újabb „napi” élményt. Hogy kicsit megint „alanyi” legyek, meg hogy „bő lére eresszek”. Ha volna kedvem, arra a műértelmező társulatra hivatkozhatnék, mintha közöm volna hozzá, amely a megfellebbezhetetlen kánonokat alkotja idestova harminc éve, s amelynek egyik alaptétele egy *Esterházy*-hivatkozás, az alkotás elemi strukturálatlanságának ideállá emelése, „a regény amint írja önmagát”. Akkortájt ezen azt illett érteni, hogy a regényíró lemond minden olyan „konstituáló” tényezőről, amikkel a klasszikus regények éltek, a leíró hitelességtől a cselekményvezetés célélvűségéig. Ma inkább úgy látom, hogy a szöveg véletlennek ható külső elemektől is gerjesztett – mesterkélt – spontaneitása mintha a klasszikus imitáció „újrateremtése” volna, a „valóság” agresszív jelentkezése a szövegalkotás folyamatában, a nyelv uralmi törekvéseivel szemben a referencialitás megnyilvánulásának „sajátos” és „önellentmondó” szükségszerűsége. Akkor és most, regényben és esszében (pl. a „mi” esetünkben – ezért ennek a „mellékszálnak” a bontogatása) egyaránt. Tehát – és ez az itteni és éppen íródó szöveg csöndes vallomása – a véletlennek éppen olyan alakító szerepet kívánok adni, mint annak, amit előre elterveztem, amire a szisztematikus anyaggyűjtés vagy a szerény szerzői ideológia vezet. Mert másként nem is nagyon tehetnék. Tehát az asszociáció is alakító tényező, de akár egy napi hír is. (Csak így szigorúan zárójelben: *Esterházy* nevének „felötlése” valószínűleg egy tárgyunkhoz egészen közeli utalást is sugall. Az ő viszonyának kérdését a hithez, a kereszténységhez, a katolicizmushoz, meg a bibliához. Amin főleg azok a hivatalos olvasók édelegnek, akik számára „ez” semmi „érdembelit” nem jelent, legfeljebb az ironikus szkepszis példatárát. Mindenesetre nem sokkal halála után nem tartom ildomosnak, hogy mérlegeljem az író idevágó nyilatkozatainak hitelességét.) No de vissza a konkrét véletlenhez.

*

A költő, akit ebben az összefüggésben megidézni kívánok, *Nagy Gáspár*. Elöttem a könyvei, végigolvasva, tele ceruzás megjegyzésekkel. És mindenféle más könyv, folyóirat. Hol ebbe lapozok bele, hol abba. És itt a *Hitel* legújabb száma, a februári, amely hagyományosan „tematikus” összeállítás: ebben most mai írók ars poétikus vallomásai olvashatók. Elsőül *Ágh Istváné*. Aki nagyon szép beszámolót tár elénk a maga spiritualitásának jellegéről. („...még ma is keresem az Istent”, „Isten neve alkalom szokott lenni arra, hogy valaki legfőbb személyhez szóljak, mondjam a legfontosabbat”) *Ady*ről, *József Attiláról* beszél, és *Pilinszkynél* azt veszi észre, ami ebben a szakaszban majd oly fontos lesz a számunkra is: „A hívő *Pilinszky* már alig említi Isten nevét...” De előbb még *Nagy Gáspárról* áll itt egy fontos mondat: „*Nagy Gáspárra* gondolok, aki ebben a 'pogány' közegben képes világítani, együtt van benne a 'hit, remény, szeretet', mint a tudat oly eleven állapota, gyakorlata. Ez stiláris többlet is valami újszövetségi nyelven.” A pannonhalmi diák *Nagy Gáspár* úgy élt és halt az irodalmi köztudatban, mint (*Pilinszky* után és *Vasadi Péter* mellett) korunk katolikus költője. Ha valaki, hát ő az, aki „modellálhatja” azt, hogy napjaink irodalmi közérzete miként képes működtetni azokat a spirituális tartalmakat, amiket összességükben

közkeletű szóval hitnek nevezünk És most ne *Nagy Gáspár* – szinte kultikus gyakoriságú – versajánlásait nézzük, halotti búcsúztatóit, prózai jegyzeteit, alkalmakhoz kapcsolódó hitvallásait. Hanem a „verset”, magát.

És biztos állíthatjuk, hogy ez a katolicizmussal telített lélek költői pályafutása első negyedszázadában (kb. a kilencvenes évek elejéig) szinte jelét sem adja ennek az elkötelezettségének. És utána is eleinte csak stiláris-metaforikus szinten („Zsolozsmasúlya van a helynek”), vagy mint a Karácsonyéli ár(v)ulásban, majdhogynem az egyházi sajtó kegyes publicisztikájának modorában szól a karácsonyi misztérium kiüresedéséről, esetleg a betegséggel járó szenvedés idézi meg a húsvétot. Felekezeti frivolitásnak mondhatnánk, noha jóleső nyugtáznunk, hogy az Őrizhetem a város porát című vers mottója „direktben” a Károlyi-bibliát idézi (Lukács 9. 5), a Patmoszi trombiták meg János jelenéseit. Viszont a Jelek az égi ásatásból Lukács citátuma már nem innen való. A kilencvenes évek végétől erősödik meg a hit költői jelenléte *Nagy Gáspárnál*. Ez főleg a témaválasztásban mutatkozik meg, ami olykor nagyon kemény politikai állásfoglalásokkal együtt jelentkezik. Érdemes újraolvasni Az első ádventi gyertya mellől című verset, a hozzáfűzött jegyzettel együtt. Semmi misztikus „hajlandóság” (igény, öngerjesztett szómágia) a Jézust idéző versekben (Betlehemi iszálló-tűz, Árulás, ha nem voltatok ébren), de már megkezdődik azoknak a verseknek a sorozata, amikre érvényes *Ágh István* nagyon finom megfigyelése: Patmoszi trombiták, Pünkösöd után, Jelek az égi ásatásból. Szinte leírható fokozatossággal próbálkozik a „mélybe” hatolni a vers, a napi konkrétumok jelein és jelentésein túlra, oda, ami már (vagy még?) megfogalmazhatatlan. A Sárfelirat posztumusz versei végig azt a hinni akaró létállapotot telítik szavakkal, aminek lényege: „... ha Isten akkor is / ott lesz a közelemben...” Az „igen” és a „nem” feszültsége minden versben ott van (Belátás), de nem tűnik el még ebben a végső emberi állapotban sem a történelem iránti felelősség (56-os oratóriuma: Október végi tiszte lángok). A személyes hitvallás legmegrendítőbb darabja sem képes vállalni az alkalmi – itt kulturális – kulisszák lebontását: a Félig vakon írt levél *József Attilának* egy filmes „jelenlétét” (alighanem *Jelenczki István* művéről van szó) „használja fel” a megszólítás alkalmának és egy *József Attila* sorpárt a személyes beszéd médiumának. „Az Isten itt áll a hátam mögött, / És én megkerültem érte a világot.” Némán beismeri, hogy: más szavával vagyok „kénytelen beszélni”, arról „amit régóta / magam is a legfontosabbnak tartok...” Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni sem lehet...

József Attilának ezek a sorai – így idézett idézetként – újra arra figyelmeztetnek emlékeztetnek, hogy mennyire lehetetlen vállalkozás a XX. század hitetlenül hívó magyar irodalmának feltárása, bemutatása. Csak egy utalás ehhez. Az interneten találkoztam az Ars Sacra Alapítvány honlapjával, melynek élén *Nagy Gáspár* Ima című verse fogadja a látogatót, és bent ott van ez a kései *József Attila*-vers is. És ott van több tucat olyan magyar költemény, amelyek java bizony adna elgondolkodtatót azoknak, akik a szekularizáció sivár keretei között is hajlanak arra, hogy a „szentség” kimondhatásának nyomait fürkésszék: *Weörestől* a Kereszt-árnykép, *Hamvástól* az Isten tengerén ébredtem, *Babitsól* az Eucharista, meg a többi.

*

Tudom, hogy most ama másik generációs szerzőt kellene sorra kerítenem, a másik katolikust, a prózáíró, de *Nagy Gáspár* barátom-barátunk méltatlanul korai távozása, és pár nappal ezelőtti szoboremelése újra egy oda vezet, amit fentebb valahol leírtam, hogy akár egy napi hír is eligazíthat a szellem legmélyebb dolgaiban, vagy legalábbis összefüggéseket sugalmazhat. Tudom, mint hajdani kollégának a Hitel szerkesztőségében, hogy *Nagy Gáspárnak* (is) mennyire fontos volt *Csoóri Sándor*. 2006-ban még verset ír a betegágyban fekvő „örök főszerkesztőhöz”, hogy aztán ő ne élje túl a 2007. év januárját. *Csoórit* viszont a minap temettük. Az ő temetésén *Bogárdi Szabó István* püspök búcsúzó prédikációját hallva, azt éreztem, amit *Illyés Gyula* temetésén 1983-ban az igazi hitvalló, *Belon Gellért* püspök szavait hallva (amiről többször beszélgettünk *Nagy Gáspárral*, talán már akkor, a temetőből kifelé jövet is), s aminek a „műfaja” a gyónás volt: miért nem tudta elég erősen fogni az egyház a nagy költő kezét. *Csoóri* temetésén a református püspök mesteri teológiai konstrukcióját mintha éppen az ihlette volna, hogy a távozó miként kereste az egyház közvetítő bibliás szavait a végső távozás előtt. És ez a temetői beszéd felidézte persze a hit iránti vágyakozásával hol Ézsaiást, hol Jeremiást szólító, hol nagypénteket, hol „húsvét másnapját” idéző-emlegető költőt. *Csoóri* halálos ágyán nem harci zsoldárt kívánt hallani, hanem vigasztalót. A végtisztességtevő prédikáció hármasságát ennek a jegyében választódott ki: hangot kapott a próféta, az apostol és a látnoki tanú. Ha lehet ilyent állítani, a biblia szavai mintegy visszaperelték a költőt oda, ahonnan élete indult, a zámolyi gyülekezetbe és a pápai istenes együttlétebe. És arra persze már nem lehetett se költői, se profán emberi szó, azt csak sejtenünk adatik, hogy mi is „történt” a vigasztaló zsolnárok szavának hallatán a lélekben... Talán valóságként felsejlik ez a régi szép verse: Lehet, hogy Isten keres újra?

*

Czakó Gábor – aligha meglepetés nevének kimondása – az az elbeszélő, akinek katolikus-vallásos elkötelezettsége az utóbbi évtizedekre oly erőssé vált, hogy mindenmú írói megnyilvánulását és közéleti tevékenységét áthatja; olyannyira, hogy még szépírói-elbeszélő státusát is mind jobban olyasféle régi időkben megszokott szerepekhez közelíti, mint a Mester vagy a Beavató. Ezért szükségszerű fejlemény mind erősebb kötődése Hamvas Bélához és természetes következmény távolsága az intézményes egyháztól is. Hosszú történet az, ahogy – egy életrajzi monográfia dolga lesz ennek feltárása – a jó történetmondó képességekkel és szociografikus érzékenységgel, egyszóval élénk elbeszélői kíváncsisággal megáldott író munkái telítődnek spirituális elemekkel, ahogy mind gyakrabban bukkannak fel szövegeiben „az angyalok”, s emellett ahogy szellemi és lelki energiái mind erősebben tolják a közvetlen „szószéki” beszéd formái felé. Ahogy a novellát váltja a prédikáció, illetve a hangos és nyilvános meditáció, de legnyomatékosabban az ima. A világ nem ábrázolódik, hanem értelmeződik. Ahogy mindent áthat a magánbeszéd modora és stilsztikuma, ami nem lírát jelent, hanem a vitathatatlan állításokat, a megfellebbezhetetlen ítéleteket, bármily csúnya így leírva: a merő ideológiát. Az ima, a beavató szöveg, a mindenséget

Ale Ildikó munkái

elemenként számba vevő „szótár” lesznek vezető műformái. A minden más spirituális „opciót” kizáró keresztény és azon belül katolikus hit velejárója a szentmise, a szentáldozat, a szentek kultusza, Mária és – persze – az Evangéliumok. Rengeteg újszövetségi történet és egyéb újszövetségi idézet található nála. (Ő is értelmezi a „Saulból Pál apostol” változás megrendítő történetét, mint „beavató” példázatot.) A „mai” *Czakót* nézve meglepő, a régi, a szépirodalom felé mozduló *Czakónál* egyáltalán nem különös, hogy ifjúkorában meghitt kapcsolata volt a Károlyi-bibliával. A Hitemről című – életműve értelmezésében kulcsfontosságú – munkácskájában írja: „A Szentírás olvasására ezer élet sem elegendő. Jómagam elemista koromban kezdtem, az ötvenes évek elején, egy hulladékgyűjtő akcióból kimentett, rongyos Károlyi-bibliával... Péccett sok a templom. Hol ide, hol oda mentem misére... Odahaza a református bibliát olvastam, a Károlit. Először a nyelv ragadott meg: a színmagyar, érzéketlen, szárnyaló XVI. századi nyelv... Megértettem, hogy miért érzik nemzetinek felekezettüket a reformátusok.”

Mindezek ellenére van néhány megfontolandó „érv” *Czakó* újabb dolgaiban a szépprózai ábrázolás és a hitbeli elkötelezettség dichotómiájának, modernitásbeli széttagolódásának némi „oldására”. Három példa ehhez. Az egyik egy kis élménybeszámoló-esszé *Bocz Gyula*, a remek, őserejű organikus szobrász Áldott Mária plasztikájáról, ami egy kis vidéki közösség számára készült. Ebben egyértelmű a sugalmazás iránya: a nem szavakkal élő művészet alkalmasabb a legmélyebb transzcendencia kifejezésére, mint bárminemű szöveges megjelenítés. A másik egy különös prózatörredék. Az író (az elbeszélő) súlyos – halálközeli állapotában – egy álom (leírása!)

közben megidézi védőszentjét, Szent Mihály arkangyalt. Ez az álombrázolás – ha eltekintünk az életrajzi mögöttestől – egy csodálatos szürreális-spirituális novella. Olyan misztikus próza, amire másik újabbkori magyar példát nemigen tudnék mondani. A legtanulságosabb megnyilvánulás a harmadik műé, *Czakó* egyetlen történelmi regényéé, amiben Salamon király különös vad, morális poklokat is bejáró, de végül a magány életszentségébe emelkedő sorsát képzelel el. Ebben megvalósul – lévén a téma „külső”, „objektív” – az, ami az alanyi szövegekben csak egészen kivételesen, hogy a „tárgyas” információk elhitetik: telítődhetünk Istennel. Ha úgy tetszik, ez a minden lírizálástól ment, plasztikus életteli képekkel sorjázó regényemenet, maga is (többszörös) damaszkuszi fordulat-sor, amely a létezés mindennapi sugalmaira bízva a jézusi utasítás igazolását: mindent el kell veszítened, hogy mindent megnyerjél. Az allegória diadala ez a mű, ami azért érhetett emlékezetes transzcendens magaslatokra, mert a létezés mindennapi valóságára bízta az üzenet megnyilvánulását.

*

Egyik napilapunk minapi hétvégi mellékletében mindentudó barátunk, *Szörényi László Krúdyt* idézi, 1917-ből, amikor már itt volt a végítélet. *Krúdy* csöndbe hanyatló apokaliptikus mondatai éppúgy lezárják a „magyar történelmet”, mint *Ady* ekkori, próféták torz rikoltozását visszhangzó versei. „Az éjben lelkek sóhajtanak, panaszkodnak; régi temetők nem tudják befogadni a kocsisorral érkező vendégeket, nincs megnyugvás, tovább tart a haláltánc. És már nem marad más éjszakai olvasmányom, mint az Ótestamentum.”

Semmiféle kronológiai ötlet vagy irodalomtörténeti megfontolás nem indokolja, legfeljebb a szövegnek („ami írja önmagát”) a fegyelmezhetetlen belső mozgása, illetve a külső impulzusok irány módosító akarnoksága, hogy egy-két mondat erejéig most nézzünk vissza a korábbi huszadik századi évtizedekre, ahhoz a három legjelentősebb íróhoz, akiknek számára a Biblia nemcsak művészi ihletforrás volt, hanem a protestantizmus is, mint élethosszig tartó megoldandó szellemi-nemzetpolitikai feladatok halmaza, *Szabó Dezső*hoz, *Németh László*hoz és egyetlen könyv erejéig, *Móricz Zsigmond*hoz. Még azt sem merném mondani, hogy szövegem patetikus lezárását jelentenek ők, hiszen miért ne lehetne még „folytatás”..., mindaddig, amíg valahol ki nem nyomtatódik ez a ...mi is? Most már „quodlibetnek” sem mondanám. Legyen hát itt az örök szerénykedő *Arany János* öncsúfoló csúf német szava: „Kauderwelsch”. A XX. század elejének ezek a nagyjai köteteikkel hónapok óta itt állnak, olvasásra vagy hirtelen fellapozásra kínálkozva, cserélődve, de mindig figyelmeztető szigorral az íróasztal szélén. És ha már itt vannak, miért ne „képezzenek” a száznál is több iskolameszter teres időrenddel szemben valami dramaturgiai csúcspontot? Mint emlékeztető az éppen elmúlt és a még korábbi századokra, mint a hitben való megmaradás memóriái, mint az irodalom morális elkötelezettségének tanúságtevői? Mindenesetre mindhárman szorosan kapcsolódnak – filológiailag is – a századelős és világháborús (számukra is meghatározóan erős erdélyi és partiumi színekben gazdag) *Ady*-hagyományhoz.

És számukra (is) az alapozás természetesen még a gyermekkori vallásgyakorlás volt. Ez nagyon hangsúlyosan van jelen *Szabó Dezső* emlékirataiban, akinél a kolozsvári elemi szoltárismeret, nemcsak a szóválasztást befolyásolja, hanem talán még rejtett viselkedési mintákat is kínál. Lásd *Életeim I.* : 139. Mint a szép híves patakra (42. zs.), Tebenned bízunk eleitől fogva (90.zs); 164-5. Tebenned bízunk... Mikor még semmi hegyek nem voltak; 307. A Sionnak hegyén, Úristen, Tiéd a dicséret; 454. „Jobbra, a betett ablakon át is láthattam templomunk szegletét. Ó, szép híves patak, a megkergetett emberszarvas, hányszor kívánta a te kútfődet...”; 471-2., Tebenned bízunk... „Milyen jó, hogy a sárban és vérben csörtető emberhorda néha énekel... (még: 199., 308., 484., 489., 579., 602.); II. 420. Tebenned bízunk, Mint a szép híves patakra... És ha a protestáns önismeret dilemmáin hanyjuk-vetjük magunkat – még akár az 500. évforduló zsongító fényében is –, ne feledjük *Szabó Dezső* lázas iratait, főként az 1926-os A magyar protestánsizmus problémáit. És olvassuk-olvassuk Az elsodort falut, ha tudjuk a meglepetésnek azzal a döbbenetével, amivel a kortársak olvasták az országvesztés delíriumában.

És az asztalomon torlódó könyvek itt folytatódnak a *Németh László*-sorozattal. Azaz: a biblia (Károlyi nyelven) újra és megint ott lüktet üzenve minden mondat mögött, amiben a mélységből kiáltó magyar lélek akarja a sorsát megfogalmazni. Mint hajdan *Keménynél*, utóbb (annyira-amennyire *Bibónál*, *Sütőnél*, *Csoórinál*). *Németh László* protestantizmusát *Kósa László* dolgozta fel, ami azért is érdemes az említésre, mert egy olyan 1985-ös JAK-füzetben jelent meg, a 17. számúban, amit eredendően az ún. „fiatal irodalom” számára engedélyeztek, tehát ekkor és itt még volt tere a *Németh László*-idézésnek; másrészt *Kósa* is, a gyulai kálvinista (mint a többi kötetbeli szerző) nem sokat törődik azzal, hogy a citált szövegek közül mi van tiltás alatt, mi nem; harmadsorban a jeles etnográfus és művelődéstörténész lényegében minden érdembelít elmond a kérdésről, miközben számos kevésbé közismert írást is feldolgoz: Két templom közt, Az Ószövetség olvasása közben, A vallásos nevelésről stb. Most tehát legyenek elegendőek utalásnak csupán a címek. A tanulmányok közül: *Molnár Albert* szoltárai és ritmikájuk, A vizsolyi biblia, *Bethlen Miklós*, Sziget Erdélyben, *Ady*ről egész kis kötetnyi (köztük A teológus *Ady*), a drámák közül: Sámson, Eklézsia-megkövetés, Apáczai, a Négy próféta – Hosea, Jezaia, Jeremia, Ezékiel. A próféták neve egy német könyv által idézett eredetikek megy vissza, de, teszi hozzá a szerző: „ha a darabot egyszer bemutatnák, a rendező bátran visszatérhet a Károlyi-bibliából ismerős Hozseášhoz, Ézsaiášhoz, Jeremiášhoz...” (Azért megjegyzem, hogy a Megmentett gondolatok között publikált esszé, ami a próféta-dramához is kapcsolódik, Az Ószövetség olvasása közben, egy radikálisan „másfajta” biblia-fordítás ötletén tűnődik, mint a Károlyié. Abból a korántsem frivol, viszont annál elgondolkodtatóbban „szentségtörő” élményt járja körül, hogy „az, ami zavar a Károlyi-fordításban: hogy ennyire magyar...” Hogy milyen is lehetne egy másfajta magyar biblia, ami nem a magyar nyelv klenódiaként élne, hanem valahogy az „egyetemest” célozná meg, és persze magyarul... „Antológiaként kellene fordítani, amely

műfajilag is eltérő darabjait egy nagy világtörténeti szerepű kollektív lélek fejlődés-történetévé illeszteni.”)

Két ok miatt érintsünk még egyetlen műfajt és kitörési irányt: a *Németh László*-verseket. Egyfelől, mert ezekről soha senki nem beszél, másrészt az én régi irodalom iránti hajdani elköteleződésemmhez adódik itt egy szerény emlék. Kedves tanárom, bevezetőm, sőt útra indító a régi magyar literatúrába, *Komlós Tibor* volt. Ő 1947-ben Hódmezővásárhelyen érettségizett, magyarból *Németh Lászlónál*. Aki – mesélte a hatvanas évek közepén a Tanár Úr valahol a Pesti Barnabás utcai elkönfiskált piarista épület harmadik emeletén a nagy cigarettafüstben – az akadályt sikeresen vett maturandusokat egy-egy saját versével ajándékozta meg. A megölt költő című kései memoár számol be a versekről, és számol el az író eme műfajával, és számol le a költővel, magával – a versről, ami a számára korántsem volt kísérlet, kaland, hangpróba. Ha végül is a korfeladatok a próza, a dráma és az esszé, azaz egy egészen „más-fajta” írói személyesség felé terelték, mint ami korábban a versírást inspirálta. Összehasonlíthatatlanul különleges modort képviselnek a *Németh László*-versek, aligha lehetne érvényes párhuzamokat találni hozzájuk a kortársaknál, legfeljebb az avantgard „legszélső” kísérleteiben, esetleg *Szabó Lőrinc* önelemző – metaforákat roncsoló – kiméletlenségében. Néhol szinte a képzavar-gyanúig vad és eredeti. A legelsőnek bemutatott versében, a Szabadulásban olvassuk: „Orcám előtt is új orca vagyok”, vagy „Ennek a többnek nyílt ma rácsa. / Az örömszton ditirambja fú...” Viszont már itt is hangot kap az a különös Isten-élmény, ami mögött erőteljes biblikus tudás is jelen van: „Életem Isten dolmányának / Lekívánkozó, léha gombja volt.” És ott a személyesség mögöttesében a kollektivitás nemzeti s egyben újszövetségi tapasztalata és parancsa: „a felekezet a legigazibb kötés”. A megölt költő című multnyomozás (s benne a versek) méltó párja az egyik legfontosabb *Szabó Lőrinc*-műnek, ami Vers és valóság címen jelent meg, s amiben a költő egyenként számba veszi verseit. Mindenesetre ez a két szöveg meghatározó szempontokat ad (vagy adhatna) a XX. századi magyar líratörténet értelmezőinek. És az oly talányos *Németh László*-i vers a maga magyarázataival karöltve a századközép felé mozduló idők spirituális „tájékozódásában” is megkülönböztetett figyelmet érdemelne. Lásd pl. a Nagypénteken című darabból: „S két lator közt, Válság gyümölcse, / Egy szelíd ács csügg, új századok ácsa. / Kána menyegzőjiről ismerem.”

Bármilyen szabadosan bánjunk is az időrenddel, bármilyen „szakmai” fesztelenséggel kezeljük is adatainkat, emlékeink és tanulmányaink szeszélyesen egymásba torlódó üzeneteit, azért – talán kiderült az eddigiékből – ez az összeállítás tudatában van egyes írók és életművek jelentőségének, minőségének, és – természetesen – a minőségek eltérő nagyságrendjének. Ami lehet akár csak a művek helyi értékének különbözősége. *Móricz* Erdélye minden tekintetben rászolgál arra, hogy a klasszikusan modern magyar irodalom zárókövének tekintsük, a klasszikusan modern nemzeti irodalmunk monumentumának. De elmondható, hogy ennek a mostani, speciális, bizonyos értelemben (ha jó a szó, ha nem) „haszonelvű” olvasásnak is önértéke révén lehet kiemelkedő állomása, sőt végpontja, nem (csak) valamiféle poétikai vagy nem-

zeti protokoll miatt. Már a világháború előtt feszíteni kezdi a szándék, hogy *Bethlen Gáborról* és az ő Erdélyéről egy nagy-nagy regényt írjon, mint „a magyar vér legigazibb fellángolásáról”, de az igazán drámai, a legtöbb személyes sorsüzenetet közvetítő kezdő kötet csak Trianon után jelenik meg. S benne végig ott van a biblia, Károlyi és ott a Szenczi Molnár-zsoltár. Az a kor íródik újra magyar regényként, amit két-három emberöltővel előbb már *Kemény Zsigmond* is megkísérelt úgy bemutatni a Rajongókban, mint a nemzeti történelem egyik fényes időszakát, ami rövid volt és vészekkel fenyegetett. És ezt teszi majd újabb két-három generáció múltán *Szilágyi István* a Hollóidőben. A „hitviták kora”..., tartotta a régi irodalomtörténet, és valóban mind a lelki gazdagodás, mind a lelki harcok felerősödésének egyik „letéteményese”, „terepe”, a kor magyarságának megerősítő és megosztó tényezője a vallás volt. Az újraerősödő régi és a lelki-politikai pozícióját végleg megerősíteni próbáló új.

Móricznak nemcsak korfestő leckéje volt a Károlyi-biblia fénykorának a bemutatása a hívő közéletben, hanem pontosan látta a hit és a hit gyakorlásának szerepét a korszak többi alakító tényezője között is. A trilógia első kötetében még inkább csak színező stiláris elemek a szentkönyvi citátumok. Pl. a fejedelemszöveg saját sorsát éli át erősebben „rémülettel teli elragadtatással”, hallgatván a felolvasást: „Meghallgattam a te könyörgésedet...” (Kronika II. 7. 12-) „Ó, a biblia csodálatos könyv, isteni hangok valóban; ha a megfájdult szívű ember felüti bármely fokán: közvetlen és egyenes üzenetet kap az égből...” (Az író előtt nagyon korai szöveg lehetett: „az én orcámat megkeresendik...”) Vagy: *Bethlen*, a jövődöbéli fejedelem így prelegál, átélve a korábbi évszázadban „kidolgozott” magyar-zsidó történetfilozófiai párhuzamot: „Izráél és Juda históriája ott van a Bibliában; mink e kis Judeában csak egyet tehetünk: sírunk Izráélért.” És: itt is előbukkan a vallásalakító nagyúr, *Pécsi* (így!) *Simon*, hogy a zsoltárok nyelvén szóljon egy győztes csata mezején. (Talán lehetséges – utánanézendő –, hogy a *Bogáti Fazekas*-féle szombatos-zsidózó zsoltárokból idéz?)

A Nagy Fejedelemben és a A nap árnyékában az a Szentírás kerül minduntalan elő, ami mintegy „antológiaként” – *Németh László* fejt ki alaposan – minden élethelyzetre ad példát, olykor tanácsot, s néha megoldó szavakat. Pl. a zsoltár úgy is előbukkan, mint annak a Dávid királynak a verse, aki a bűnös asszonyhoz írta némelyiket. Így és a maga bűnös férfi-arcát látva benne, tudja énekelni *Bethlen*: „Öröködbe, Uram...” S az író nem mulasztja el megjegyezni, hogy a fejedelem az „új zsoltárt, a *Molnár Antal* (így!) zsoltárát” (Magyar Remekírók kiadás, 1974. 806.) éneкли, „amelyet a püspök most tanított”. Nem mulasztja el megjegyezni, hogy *Bethlen*, amikor a Királyok könyvére nyit, *Szenczi Molnár Albert* szépen készült, új kis bibliája” van a kezében. (Itt *Móricz* a régiségre támaszkodva, betű szerinti hűséggel idéz: nékic, vattok, uratockal.) Csakhogy az idézet („Követeket küldött azért Dávid...”) nem a jelzett helyen, hanem Sámuel II-ben található... (2. 5-6.) Találunk itt konkrét korjellemző dogmatikai vitát (*Borsos Tamás* és *Péchy Simon* között) a reformáció okairól és lényegéről. Azután patetikus szép szavakat Károlyi munkájának első revíziójáról („milyen szép és megindító, hogy vannak azért magyar fiak, akik a nagy idegenben élnek, s maguk erejével ilyen nagy dolgot tudnak csinálni..., a Szent Bibliát

betűnként és szavanként ujjukkal kiszedegetik...) További mondatokat a zsidó-magyar sorsallegorikusság („...az Isten azért küldte a zsidó nemzetet a babiloni fogságba, hogy ott ráébredjen a maga lelkére. Minél nagyobb a veszedelem, az emberi lélek annál nagyobb erőt mutat”). Ez már alighanem Trianon szava – Trianonhoz intézett szó. Bizonyára újraolvasta *Németh László* ezt a *Móricz*-passzust, amikor hozzáfogott az ötvenes évek elején megrendítő esszéjéhez az Ószövetségről: „A bibliában sok minden van, s akinek nincsen szíve, az csak a maga hasznára olvassa a bibliát. A bibliában harcok vannak és rablások és kegyetlenségek. De aki nem akarja, nem olvassa ki azt, hogy a harcnak megaláztatás a vége, a rablásnak büntetés, a fertelmességnek hetedíziglen való megbüntettetése...” Vagy: a hősi halottak előtt „egy zsoldárban olvadt össze a nép.” Ám a hadba vonuláskor: „minálunk, anélkül, hogy én egy uszító szót is kiadtam volna, az egész nép énekel. Zsoldárokat énekel: harci riadókat...”

Elég is ennyi a példából. Különösebb „teoretizálás” nélkül is bizvást állítható, hogy amit egy XVII. század elején játszódó magyar történelmi regény a bibliáról gondolni tudott, amiben a bibliát igényelte, sőt „használta”, arról *Móricz* mindent tudott. És aligha csupán azért, mert lelkiismeretes történész volt, aki az „epikai hitelt” mindenek elé helyezte. Nem, számára nem az epikai hitelesség és pontosság volt a fontos, erre csak azért volt szüksége, hogy azokra a nyomorúságokra, amikkel korának és neki magának – férfiként, magyarként – szembe kellett néznie, megteremtse azt a lélegző közeget, amiben mindaz elmondható, amit egy alanyi vallomásban képtelenség volna. És azért volt erre képes – *Ady*, *Szabó Dezső*, *Németh László* társaként –, mert minden „istenutánzó” romanticizmus után, mindennemű szabadelvű dölyf ellenére, a legsúlyosabb történelmi végzetességnek is nekifeszülve rendületlen volt benne a hit, hogy ő is, mint nemzete részese, alakítója és szemlélője egy olyan Nagy Történetnek, ami Magyarországon ötödfélszáz éve egy „istenes vénember” szavaival óhajtja kifejezni magát.